
a halálfélelem kompenzációja és a halhatatlanság

HÓDI SÁNDOR

Az élet nagy kérdéseit gyakran a hétköznapi meg szokottsága veti fel a tudományos gondolkodás számára. „Köznapi” dolgok ezek, amelyekben mégis a lét legnagyobb kérdései feszülnek.

Az emberek születnek és meghalnak; s közben öregszenek, betegeskednek; félnek és örülnek, különböző célok elérésére törekszenek. Mindennapjaikat élve csak kevésszer kérdezik maguktól: mi is az élet? Mi életük célja és értelme, ha egyszer mindennek véget vet a halál? Ezeket a kérdéseket csak az elmúlás közvetlen élménye veti fel egy-egy hozzátartozó vagy ismerős eltávozásával. Az elmúláshoz fűződő gondolatok azonban nyomasztóak az emberek számára, mielőbb szabadulni igyekeznek tőlük, visszatérve napi gondjaikhoz. Saját személyükre vonatkozóan a halált kicsit valószínűtlennek is tartják, a bizonytalanul messzi jövőbe helyezik, és elsősorban csak másokat sújtó jelenséget látnak benne.

A haláltól fél az ember. Nincs még egy jelenség — a lét bármely más jelenségével összevetve —, amelynek puszta gondolata olyan intenzív érzelmi-gondolati vihart kavarna fel, a félelem, a fájdalom, a menekésvágy, a beletörődés és bele nem törődés oly sűrű szövevényével lenne átszőve, az illúziók olyan áthatolhatatlan ködével lenne körülvéve, mint a halál. Nincs nagyobb kérdés, nyomasztóbb probléma a mulandóság tudatával élő ember számára a halálnál. Mégis — vagy talán éppen ezért — nemcsak a köznapi tudattal élő emberek, de a valóság dolgaiban mélyebben látni vágyók is félnek e kérdés feszegetésétől. Nietzsche, aki a gondolkodás bátorságát tartotta egyik legfőbb erényének, joggal gúnyolódhatott: „Boldoggá tesz, ha látom, hogy az emberek egyáltalán nem akarnak a halál gondolatairól gondolkozni” /8/.

A nyugtalan elme azonban *mindenre* magyarázatot keres. A fennmaradt történelmi emlékek alapján minden kétséget kizáróan következtethetünk arra, hogy az ember fejlődésének minden szakaszán — tízezer éves távlatokban is — szembekerült az ősi problémával, az élet és halál

nagy kérdéseivel. Évezredekken keresztül vallási, bölcséleti téma, s a költészet örök problémája. Az elmúláshoz kötött emberi lét számos kérdése azonban csak a tudomány adhat választ.

Annak ellenére, hogy számos természet- és társadalomtudomány érintett közvetlenül is emberi életünk mulandóságának problematikájában, a tudományos gondolkodás kevésbé orientálódott ilyen irányba. A téma szegényes irodalmának tükrében az a benyomásunk támadhatna, hogy a halál voltaképpen nem jelent problémát az ember számára. Nyilvánvaló, hogy ez abszurdum. Mint ahogy éppennyire abszurdum az is, hogy átfogó igénnyel írt lélektani könyvek még csak említést sem tesznek a halálról, a halálfélelemről, ennek személyiség-, világnézet- és sorsformáló hatásáról, a mulandóság tudatával élő ember — éppen mulandóságának felismeréséből fakadó — sajátos, sokrétű viszonyulásairól.

Ez a szellemi vakfolt az élet egyéb vonatkozásainak magyarázataiban is érezteti hatását. Mert a kérdés így vetődik fel: az élet emberi tartalma és értelme mennyiben érhető meg elvonatkoztatva a haláltól? Kívülesik-e a halál az életen (s így egyetlen tettünket sem motiválhatja már), vagy az élettől elválaszthatatlan, mert maga az élet a halál folytonos tagadása?

Epikurosz azt tanította: amíg mi vagyunk, nincs halál, így félni sem kell tőle. Csakhogy Epikurosz olyan korban polemizált így a halállal, amikor a halálfélelem addig sohasem tapasztalt méretekben vált kínzó centrális élménnyé az individuumok számára. A régi társadalmi közösségek felbomlásának időszaka ez, amikor az egyéni lét elveszti természetes közösségi gyökereit, s így élete is bizonytalanná, értelmetlenné válik^{4/}. Az emberiség történeti fejlődésfolyamatának általános irányát követve, az árutermelés következményeként tovább fokozódott a természetes közösségek felbomlása, a személyes társadalmi kapcsolatok beszűkülése, az elmagányosodás és elszemélytelenedés, tovább mélyült az individuális lét értelmének és értékének szubjektív devalválódása. Századunkban hozzájárult ehhez még két világháború szörnyű tapasztalata és az emberiség egyetemes pusztulásának nyomasztó lehetősége. Mindezek következményeként a halálfélelem ma hatalmas, szinte bénító intenzitással van jelen tudatunk mélyén.

A halál sohasem csak az egyén elmúlása. Az egyén meghatározott nembeli lény, s pusztulása elválaszthatatlanul összefügg neme létért való küzdelmének aktuális történelmi-társadalmi helyzetével. Sokféle lehet az egyéni lét elmúlásának tragédiája, de mindig a társadalmi lét lepleződik le benne. A halálfélelem sem értelmezhető csupán a bölcs belátás hiányaként: ellenkezőleg, a halálfélelem az életért folytatott küzdelem kimeríthetetlen motivációs bázisa, amely elválaszthatatlanul összefügg helyzetünkkel, életünk folyásával.

A halál és a halálfélelem rendkívül összetett jelenség. Sok-sok összetevőre kell bontanunk ahhoz, hogy valamiképpen eligazodjunk benne.

Mindenekelőtt különbséget kell tennünk a halál immanens problémája, a megsemmisülés szerencsétlensége — illetve az ettől való félelem — és az élet elmulasztásának lehetősége miatt érzett félelem között. Két, egymástól nagyon is különböző irányultságú halálfélelemről van szó. Amíg az előbbi az élet — bármilyen is az! — idői végességében látja a tragédiát (s ezen belül gyakran a konkrét megsemmisülésben) és a halhatatlanságra irányul, az utóbbi az élet milyenségére, vagyis tartal-

mára. Nem nehéz belátnunk a halálfélelem mindkét formája szerepének, funkciójának pozitív oldalát: az élet tartami és tartalmi gazdagítását szolgálják. Mivel azonban a halálfélelem rendkívül nyomasztó negatív érzelem, mindenáron szabadulni igyekszünk tőle, s végül nem a halálfélelem határozza meg közvetlenül magatartásunkat, hanem azok a kompenzációs magatartásformák, amelyekkel feloldjuk halálfélelmünket.

Nézzük meg, milyen helyzet áll elő ezáltal. Vegyük alapul a halálfélelem két legáltalánosabb, legszélesebb méretekből elterjedt kompenzációját.

Hosszú történelmi korokon keresztül az emberek milliói megszokták az életüket egy halál utáni *túlvilági lét* perspektívájából élni, s még ma is így látják és élik életüket nagyon sokan. A vallás a halál „túlélésének” lehetőségét kínálja, megkerülve az elmúlás természeti szükségszerűségét. A megváltás dogmája az áldozatos, lemondó életért kilátásba helyezi a „kiérdemelt” örök életet.

A halálfélelem szorításából aligha lehetne ennél az illúzióval egyszerűbb szemfényvesztéssel kikerülni. Az illúzió ára azonban egy egész életen keresztül tartó készülődés a halálra, az ember földi élete egész értelmének feladása. A vallásos élet tehát lényegétől megfosztott élet, hisz az élet „igazi” lényegét az életen „túlra” helyezi. Tegyük hozzá, a vallásos ember számára nem túl nagy áldozat az élet értelmének feladása, hiszen azt adja fel, amivel általában nem is rendelkezik. Hosszú történelmi korszakokon keresztül az emberek többsége számára a valóság csakugyan a siralomvölgyet jelentette a kiút minden reális lehetősége nélkül. Minél kiszolgáltatottabbnak, magányosabbnak, erőtlenebbnek, feleslegesebbnek érzi magát az ember adott társadalmi viszonyok között, annál hatékonyabb a vallás tanítása a túlvilágról, és nem is kizárólag az örök élet ígérete miatt, hanem azért, mert eleve már egy közösséget is jelent, amelyhez tartozva még inkább oldódik a halálfélelem.

Minden vallás alapdogmája a túlvilág — s az nem véletlen. Az emberek túlvilágba vetett hitét nem lehet csak az emberi butasággal magyarázni mint ahogy a vallásos dogmák bírálatával foglalkozó írások sokszor leegyszerűsítve látják /2, 5/. Az emberek abban hisznek, ahhoz ragaszkodnak, amire valamiért szükségük van. Semmi szükség sem lenne a túlvilágra, jelentőségét vesztené a dogma, ha az emberek nem félnének a haláltól.

A vallás mindent vitathatatlan igazságként hirdet, nem ad helyet bírálatnak vagy kételynek, s a halálfélelem feloldására ez a vak hit pontosan megfelel, különösen az önálló gondolkozáshoz nem szokott emberek számára. A tudomány elveti a túlvilágba való hitet, s kimutatja, hogy az életről és a halálról szóló vallási tanítások nem állják meg a helyüket. A vallási dogmákban kételkedni kezdő, a tudomány állásfoglalása felé orientálódó ember számára azonban a tudományos állítás, bár igazságértéke szerint meggyőző lehet, mégsem lesz megnyugtató. Sőt, a halál elkerülhetetlensége és végérvényessége tudatában a halálfélelem csak fokozódik. E félelem oldására irányuló „okos meggyőzés” sokszor táplál hiú reményeket. „Aki látja a természet szükségszerűségét és észreveszi, hogy az új, a tökéletesebb forma csak az előző átalakulása, elhalása révén születhet meg s ezért neki is át kell adnia helyét a követ-

kező nemzedéknek, aki eleget és jól dolgozott ahhoz, hogy a jövő generáció könnyebben és boldogabban folytathassa az általa megkezdett munkát, — annak nincs miért félnie a haláltól sem.” /2/ Az ilyen jellegű „meggyőzés” minden jó szándéka ellenére is éppolyan dogma, olyan téves eszmerendszer, mint az ostorozott túlvilágban való hit. Mert mi a különbség, istennek tetszően élni, vagy a jövő nemzedékért áldozni fel életünket? Mindkét esetben a saját élet élésének reális lehetőségétől esünk el, s a „feláldozott élet” fikciója csupán vágyprojekció. De maga az érvelés alapgondolata is téves. Az ember — mint társadalmi lény — és az élővilág más fajai között sokkal lényegesebb a különbség, mint hogy ilyen közvetlen párhuzammal lehetne magyarázni „tökéletesedését”. Önmagában véve már az az állítás sem helytálló, hogy mindig az új a tökéletesebb forma. Csak adott környezeti konstelláción belül beszélhetünk tökéletességről, amely fogalom még ez esetben is rendkívül viszonylagos. Elegendő jelentéktelen környezeti változás, hogy a tökéletes életképtelenné bizonyuljon, s a tökéletlenebb nyerjen nagyobb életteret.

Még nagyobb tévedés — és félrevezető — az embert úgy tekinteni, mintha a folyamatos utódláson, a biológiai öröklődésen keresztül, ennek valamiféle mutációjaként tökéletesedne. Ha beszélhetünk egyáltalán „tökéletesedésről”, ez csakis a társadalmi viszonyok változásának függvényeként lenne értelmezhető. Még ebben az esetben is csak a *társadalmi egész* szempontjából tekintve értelmezhetnénk úgy a történelmet, mint az ember egyre univerzálisabbá és szabadabbá válásának progre-diáló folyamatát. Az egyénekre vonatkozóan azonban „nem létezik olyan egységes kritérium, amely az egymást követő történelmi korszakoknak „fejlettebbként”, „magasabb rendűként” való jellemzését lehetővé tenné.” /6/

A halálfélelemmel meg kell küzdenie a vallásilag már közömbös, de világnézetileg még zilált és tisztázatlan embernek is. A vallási dogmák elhalványodnak, de valamilyen tompa szorongást maguk után hagynak. „Ezt a szorongást egyesek formális vallásgyakorlás „biztonsági intézkedésével” próbálják enyhíteni, mások vallásos emlékeiket s laikus ismereteiket próbálják valamiféle „egyéni védekező-filozófiává” gyúrni, melyben a lélekvándorlástól kezdve a spiritizmus elemeiig a legkülönbözőbb tévhiedelmek nyomai lelhetők fel.” /7/ A test és a lélek elválaszthatóságának filozófiájával pedig kognitív szinten teremthető olyan helyzet, amellyel megkerülhető a halálfélelem. A test elpusztul, de a szellem örök, halhatatlan. Ha kell, hát kétfelé vágjuk lényünket, csak az öröklét illúzióját ígérje e művelet.

A vallásos és egyéb dogmák mellett a halálfélelem kompenzációjának másik formája a mindennapi élet „logikája”. Lényegét tekintve nem más ez, mint egyszerű „megfelelkezés” a halálról.

A mindennapi megszokás által az élet statikusnak s ezért örökkévalónak látszik: úgy élünk, mintha örökké élnénk, nem gondolunk közben a halálra. A valóság objektivitásával való számot vetés azonban nem enged megfeleledkezni a halálról. Mulandóságunk tudata permanens küzdelmet tételez fel az életért, állandó harcot a halállal szemben. Ennek a harcnak hiányával elveszti dinamikáját az élet, statikusnak, örökkévalónak tűnik, s ezáltal a halál lehetősége valószínűtlen messzeségbe to-

lódik el. Ez az öntévesztés felment ugyan a permanens szorongás alól, de maga az élet, amelyet ilyenképpen élünk, tartalmában szűkül és szűrkül el.

Az életnek a halál folytonos számbavétele nélkül más a logikája, szemléletmódja, értelme. Apró-cseprő dolgok válnak jelentőssé, sürgőssé, és olykor csak a halál közvetlen közelsége tudja „kimozdítani az embereket az egész élet szemszögéből *halálosan jelentéktelen* dolgok búvköréből” /1/. A halálfélelemnek éppen az lenne a funkciója, hogy valamiképpen megakadályozza az élet tartalmi beszűkülését, más szóval az élet *elmulasztásának* reális veszélyét. Ezt a vívódást, a mulandóság számbavételéből fakadó szorongást eleveníti meg Vas István a Levél az ifjúságról c. írásában: „Érzem, hogy lassan elfogyok, elpusztulok, elmúlik életem és cél nélkül, érzem, hogy elrohan minden idő, elmúlik minden év, elfogy minden erőm, s lázas gyötrő türelmetlenség emészt el. Úgy szeretnék néha beszélni róla valakinek, de minnek, kinek — semmi értelme... s csak megy minden tovább, múlnak az évek, s szédülten, értelmetlenül nézek magam körül, látom, hogy minden merül, süllyed, s nem értem, nem értem, hol romlott el az egész életem.” /9/

Ebben a lázas, gyötrő türelmetlenségben őrlődve, értelmes és érdemes életet keresve érlelődik művész és mű, s csak ettől az őrlődéstől válhat „értelmessé” bármely élet. Mulandóságunk tudatából fakadó gyötrődés alól felmentést keresve, elháríthatjuk kétségeinket, sikerülhet az öröklét illúzióját megteremtenünk — az elmúlás gondolatának kiküszöbölésével —, ennek az illúzióknak azonban végzetes ára van. Mulandóságunk az élet tragikus pillanataiban mégiscsak leleplezi önmagát, s a rádöbbenés, az egyszeri felismerés fájdalmasabb lehet a folyamatos vajúdásnál. Ezt a fájdalmas ráeszmélést írja meg Csehov Bánat c. novellájában.

„Grigorij Petrovics esztergályos negyvenévi házasság után haldokló feleségét a kórházba szállítja. Az asszony útközben meghal, őt pedig félholtan, megfagyva szállítják kórházba. „Milyen hirtelen történik minden ezen a világon!”, döbben rá Grigorij Petrovics. Még ideje sem volt, hogy együtt éljen az öregasszonnyal, hogy megmondja neki, mennyire sajnálja, és máris meghal! Az a negyven esztendő pedig úgy telt el, mintha mindig ködben járkált volna”. Részegekedés, civódás és ínség közepette nem eszmélt rá, hogy él. „Most pedig nem mondhat többet az életről” mint annyit, hogy aludt, veszekedett és verte a feleségét.” /1/

A halálfélelem kompenzációja megfosztja az életet a mulandóság számbavételétől, a halálfélelemtől, s ezáltal megfosztja az életet dinamikájától. A halálfélelem kompenzációja így végül is az élet tartalmi elszegényedésével jár. Az öröklét ígézetében élve, akár egy földön túli létért áldozva fel ezt az életet, akár halálosan jelentéktelen dolgok búvkörébe veszve, az élet élésének egyszeri lehetőségétől esünk el. Csak a halál eszméltet rá az élet egyszerűségére, valóságára és lehetőségeire. Csak a halállal való kíméletlen szembesítés jőzanit ki annyira, „hogy ne úgy éljünk — József Attila szavaival — mintha csak *volnánk*.” /1/

Természetesen senki számára sem adott az élet tartalmának szabad megválasztása, mint ahogy az önmagunkkal és véges időnkkel való gazdálkodás sem. Társadalmi létünk meghatároz bennünket s így lehetőségeinket is. Ennek a létnek a szorítása halálfélelmünk is. Ebben a félelemben mérhetetlen energia rejlik, nem közömbös, mihez kezdünk vele. Mihez kezdhetünk?

A személyiségben a halálfélelmet kísérő energia a pszichikus folyamatok egész sorához, különböző fogalmakhoz és képzetekhez, emlékek és várakozások bonyolult rendszeréhez kötött. Ha ez az energia nem talál levezetésre, felfokozódik és állandósul a szorongás, az érzelmek és a személyiség számos torzulását idézve elő: alapja lehet apátiának, aszkézisnek, vagy hedonista magatartásnak, cinizmusnak stb. Mindez a személyiség aktivitásának csökkenésével, a személyiség bizonyos fokú beszűkülésével jár. A halálfélelemnek azonban mindez távolról sem szükség-szerű következménye. Ellenkezőleg, a halálfélelem (mint általában a félelem) intenzív lelki tevékenységre, aktivitásra serkent: ösztönöz, menekülésre készítet, ez sarkallja az embert az életét veszélyeztető hatások megelőzésére, kiküszöbölésére. Ez az energia szolgál a halál elleni küzdelem kimeríthetetlen motivációs bázisául. Rugója művészetnek és tudománynak; műveknek, kutatómunkáknak, amelyekkel az ember a halál ellen lázad, vagy az élet meghosszabbításán fáradozik. Az embernek küzdenie kell az életéért, küzdenie a betegségek ellen és az élet meghosszabbításáért, küzdeni az egyetemes békéért, a háborúk nélküli létért és az élet minőségi, tartalmi megváltoztatásáért. Ebben a küzdelemben a halálfélelemben rejlő energia kimeríthetetlen erőforrás. Ez a küzdelem nem reménytelen, erre tanítják az embert a természettudományok, a társadalmi folyamatok mélyebb megismerése, az aktív társadalmi politikai élet sikerei stb.

Lehet, kell és szükségszerű küzdeni — nem a halálfélelem, hanem ennek okai, a halál és az életet értelmétől megfosztó rideg, humanizálatlan partikuláris lét ellen.

Mindenekellenére, a halál ellen folytatott harc bármely eredményének ellenére, amely végül is csupán egy-egy arasszal hosszabbítja meg a végtelenséghez képest a pillanatnyinak tűnő létet, és minden sikeres társadalmi harc ellenére — mely bár hosszú távon szép ígéret —, kárpótolhat-e valamelyest is egy most korlátozott, szebben és boldogabban nem élhetett, egy elmulasztott életért, csökkenti-e mindez szorongásunkat, halálfélelmünket? És egyáltalában „vajon egy nálunk sokkal gondatlanabban élő, sokkal fejlettebb képességekkel bíró, sokkal többet tudó nemzedéknek, a kommunizmus embereinek nem még inkább meglesz az okuk, hogy féljenek a haláltól, hogy fájdalommal gondoljanak arra, hogy életük egy napon befejeződik?” /7/

Nem szörnyű ár-e a haláltudat a tudatos létért? A tudomány ma azt tanítja, hogy az elmúlás szükségszerű és elkerülhetetlen mozzanata a létezésnek. Megfellebbezhetetlen igazság ez a tapasztalati tény? Nem jelent-e újat — lehetőségeiben! — az élet és elmúlás e vak körtáncában a mulandóság tudatával élt lét? Az elmúlás és ennek tudata miatt a mulandóság az ember számára örök ellentmondás. Megoldható-e valaha is ez az ellentmondás, vagy az ember örök vágyálma marad halhatatlansága?

A halhatatlanság az egyszerű ember vágyképe szerint térben és időben, vagyis az anyagi világ fizikai dimenzióiban vetül. Maga az emberi élet az anyagi világ tér-idő dimenzióinak egyetlen síkján zajlik. Ez a sík, az ember társadalmi létezése, az emberi nem létezése. Az Univerzumon belüli elhelyezkedéséről annyit tudunk, hogy időben mintegy 600 000 évet tesz ki, a térben pedig egy végtelen parányi pontra, a Földre korlátozódik. Hogy a létezésnek ez a síkja hogyan vetül a jövőre, ho-